

Τα «φαντάσματα» των γιων του Αμπντουλλάχ: Εξισλαμισμοί στη Θεσσαλονίκη κατά τον 15^ο αιώνα

Ευάγγελος
Χεκίμογλου

Αρκετοί από όσους ασχολούνται με την ιστορία της Θεσσαλονίκης απόρησαν με την τόλμη του Καθ. Mark Mazower να γράψει μια μονογραφία για μια τόσο μακρά περίοδο της ιστορίας της πόλης¹. Εκατοντάδες μελέτες και βιβλία έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα, και δημοσιεύονται ασταμάτητα, χωρίς κανείς να έχει αποτολήσει να συνθέσει -είτε για την οθωμανική είτε για τη σύγχρονη περίοδο- μονογραφία τα τελευταία είκοσι χρόνια. Αναμφίβολα, σε ένα συνθετικό έργο οι λεπτομέρειες μπορούν να αγνοηθούν. Αρκεί να μην αγνοούνται με τρόπο που να παρακάμπτεται η ουσία. «Πρώτος μεταξύ των πειρασμών που βασάνιζαν τους Χριστιανούς [της Θεσσαλονίκης]», γράφει ο Mark Mazower², «ήταν βέβαια το ίδιο το Ισλάμ. Κατά τη διάρκεια του ευημερούντος 16^{ου} αιώνα, κυρίως, πολλοί φτωχοί νεαροί χωρικοί συνέρευαν στην πόλη από τα βουνά και αυτοί οι επυλίδες σύντομα αποτέλεσαν πολύ μεγάλο τμήμα του τοπικού χριστιανικού πληθυσμού. Μερικοί από αυτούς, ευάλωτοι στους κινδύνους που αντιμετώπιζαν μακριά από το σπίτι τους, προσηλυτίστηκαν για να αποκτήσουν μεγαλύτερη ασφάλεια. Άλλοι προσήλυτοι ήταν αγόρια χριστιανικού θρησκευματος που εργάζονταν κοντά σε μουσουλμάνους τεχνίτες, ή κορίτσια που υπηρετούσαν ως υπηρέτριες σε μουσουλμανικά σπίτια. Και στις δύο περιπτώσεις, η οικονομική ισχύς των εργοδοτών έστρωσε το δρόμο για τον προσηλυτισμό. Αλλά επρόκειτο για ένα δραματικό διάβημα, ακόμη και υπό τις ευνοϊκότερες συνθήκες, το οποίο εξέθετε το άτομο στην δριμύτατη κριτική των συγγενών του και της κοινότητας. Σχετικά λίγοι Χριστιανοί (ή Εβραίοι) με οικογένειες στη Θεσσαλονίκη φαίνονται να εγκατέλειψαν την πίστη τους. Αν κρίνουμε από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οπότε και διαθέτουμε τα πρώτα αναλυτικά στοιχεία, ο συνολικός αριθμός των προσήλυτων δεν ήταν μεγάλος, ίσως δέκα περιπτώσεις το χρόνο από την πόλη και την ενδοχώρα της. Αλλά ακόμη και έτσι, ο ορθόδοξος κλήρος ανησυχούσε πάντοτε πολύ. Ένας μοναχός, ονόματι Νικόδημος, (1491-1549), ταξίδευε στα χωριά προς τα δυτικά της πόλης, για να πείσει τους κατοίκους να μείνουν πιστοί στο Χριστό»³.

Ασφαλώς ο Καθ. Mazower κάνει κάποιο λάθος, όταν πείθει τον εαυτό του ότι σχετικά λίγοι Χριστιανοί με οικογένειες στη Θεσσαλονίκη φαίνονται να εγκατέλειψαν την πίστη τους, αλλά και υποπίπτει σε αναχρονισμό, όταν ικανοποιείται με στοιχεία των μέσων του 18^{ου} αιώνα για να εξηγήσει τον πρώτο αιώνα μετά την άλωση, οπότε δραστηριοποιήθηκε ο μοναχός Νικόδημος. Κάποιο λόγο θα είχε ο ορθόδοξος κλήρος που «ανησυχούσε πάντοτε πολύ» και, φυσικά, ο Νικόδημος δεν ή-

ταν ο μόνος.

Στο κατάστιχο του 1478, με το οποίο ασχολήθηκε ο Καθ. Η. Lowry⁴, μόνον 4 πρόσωπα από τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης αναγνωρίζονται ευθέως ως εξισλαμισμένοι, δηλαδή ως «γιοι του άπιστου». Πρόκειται για μεγάλη αντίθεση προς άλλες πόλεις, όπως η Τραπεζούντα, όπου 30 χρόνια μετά την οθωμανική κατάκτηση πάνω από το 45% του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης ήταν αναγνωρίσιμο ως προσήλυτοι πρώτης ή δεύτερης γενιάς. Ο Καθ. Lowry θεωρεί ότι η απουσία ενδείξεων για εξισλαμισμούς συγκλίνει με άλλα στοιχεία που δείχνουν ότι η πλειονότητα του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης το 1478 ήταν επυλίδες που εγκαταστάθηκαν στην πόλη στην περίοδο 1453-1478 από τον Μεχμέτ Β', στο πλαίσιο της γενικής πολιτικής του να ενισχύσει τα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας⁵.

Και πάλι, όμως, 4 μόνον περιπτώσεις είναι εντυπωσιακά λίγες σε μια πόλη με 4.300 μουσουλμάνους και 6.100 χριστιανούς και θα πρέπει να υπάρχει κάποια άλλη ερμηνεία. Καταρχάς, η μη αναφορά «γιων των άπιστων» δεν αποδεικνύει ότι δεν έγιναν ποτέ εξισλαμισμοί. Απλώς αποδεικνύει ότι δεν είχαν γίνει πρόσφατα εξισλαμισμοί αυτοχθόνων. Δεν μπορεί κανείς να ξέρει αν οι νεότεροι κάτοικοι της πόλης - που αναγνωρίζονται με το επάγγελμα και όχι το πατρώνυμό τους, όπως ο Χασάν ο μαραγκός- είχαν γεννηθεί μουσουλμάνοι ή όχι, εφόσον ο εξισλαμισμός προηγήθηκε της εγκατάστασής τους στη Θεσσαλονίκη. Απλώς γνωρίζουμε ότι δεν γεννήθηκαν στην πόλη. Αντίστροφα, αν κάποιος αποκαλείται «γιος του άπιστου», σημαίνει ότι ο πατέρας του (ο «άπιστος») ήταν γνωστός μεταξύ των μουσουλμάνων κατοίκων, δηλαδή οι καταγραφόμενοι ως εξισλαμισμένοι στα κατάστιχα ήταν αυτόχθονες. Για να αναγνωρισθεί η δεύτερη γενιά εξισλαμισμένων αυτοχθόνων, πρέπει προηγουμένως να έχει αναγνωρισθεί η πρώτη. Να καταγράφεται, δηλαδή, ο «Χουσεΐν γιος του άπι-

J. CHR. WAGNER «Delin-
catio Provinciarum Panoniae
et Imperii Turcici in Oriente»

Λουγκομπουργκ 1684.

Ευλογηφία 23 X 13 εκ. Βίαιος
εξισλαμισμός των Ιουδαίων της
Θεσσαλονίκης από τους

Τούρκους, μετά το κίνημα του
ψευδομεσσία Σαμπετάι Σεβί.

Forceful conversion of Thessa-
loniki Jews into Islam by the

Turks, following the movement
of pseudomesiah Sabbetai

Sevi. 1864. Woodcut 23 X 13
cm. Συλλογή Ιωάννη Η.

Τανιμανίδη / I. E. Tanimanidis
collection. Από το βιβλίο «Η

Θεσσαλονίκη στα χαρακτηριστικά
από τον 15^ο έως τα τέλη του

19^ο αιώνα / Thessaloniki in
the 15th - 19th century

engravings», Δήμος
Θεσσαλονίκης, Κέντρο

Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1998

στου» (ένας από τους 4 της Θεσσαλονίκης του 1478- πρώτη γενιά εξισλαμισμένων) και εν συνεχεία ο «γιος του Χουσεΐν» (δεύτερη γενιά). Διαφορετικά, η δεύτερη γενιά δεν είναι αναγνωρίσιμη. Εν συμπεράσματι, το κατάστιχο του 1478 δείχνει ότι -ανεξαρτήτως ενδεχομένων παλαιότερων εξισλαμισμών, που δεν θα άφηναν σημάδια- δεν είχαν γίνει προσφάτως (παρά μόνον 4) εξισλαμισμοί αυτοχθόνων κατοίκων.

Στον κολοβό⁶ φορολογικό κατάλογο των κατοίκων της Θεσσαλονίκης που εξέδωσε προ ετών η Βουλγαρική Ακαδημία Επιστημών⁷ (τμήμα που αφορά τον ελληνικό πληθυσμό αναδημοσίευσε διορθωμένο ο Καθ. Β. Δημητριάδης⁸) και ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 1520 (ίσως και λίγο νωρίτερα βάσει των εσωτερικών ευρημάτων του⁹) καταγράφονται 1.903 ονόματα μουσουλμάνων κατοίκων. Από αυτούς 1.182 (ποσοστό 62,11%) αναφέρονται με τρόπο που δείχνει ότι ήταν παλαιότεροι κάτοικοι, 491 (ποσοστό 25,80%) αναφέρονται με τρόπο που δείχνει ότι ήταν νέοι κάτοικοι. Η τρίτη κατηγορία, που καλύπτει ποσοστό 12,09% του μουσουλμανικού πληθυσμού θα μας απασχολήσει στη συνέχεια και θα πρέπει επίσης να απασχολήσει οιονδήποτε επιθυμεί να ασχοληθεί με τους εξισλαμισμούς κατά τον πρώτο αιώνα μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης.

Η τρίτη αυτή κατηγορία περιλαμβάνει τους εξής: 54 από τους μουσουλμάνους κατοίκους αναφέρονται ως «υιοί του Αμπντουλάχ», βάσιμη ένδειξη -βάσει της κρατούσας άποψης- ότι ήταν προσήλυτοι¹⁰. Επιπλέον, άλλα 32 άτομα φέρουν ακόμη σαφέστερη ένδειξη, δηλαδή αναφέρονται ευθέως ως εξισλαμισμένοι [«πομιουσιουλμάντσεν»]. Επίσης, καταγράφονται 144 μουσουλμάνοι με τον χαρακτηρισμό «απελεύθερος σκλάβος»¹¹, ο οποίος μαρτυρά ότι -κατά πάσα πιθανότητα- οι ίδιοι ή οι γονείς τους γεννήθηκαν χριστιανοί¹². Συνολικά, 231 άτομα από τα 1.926, ποσοστό 12%, φαίνεται να είχαν γεννηθεί χριστιανοί¹³.

Λογικά, τα πρόσωπα αυτά πρέπει να ήταν αυτόχθονες: Ιδιαίτερα οι «γιοι του Αμπντουλάχ» και οι «εξισλαμισμένοι», διότι ήταν γνωστή στους άλλους κατοίκους η μη ισλαμική, άρα η προφανώς χριστιανική¹⁴, καταγωγή τους. Αλλά και οι απελεύθεροι δούλοι ανήκαν σε συγκεκριμένους κυρίους, που είχαν κατοικήσει στη Θεσσαλονίκη. Δεδομένου ότι -από τις ενέργειες του Μουράτ Β' (1421-1451) για να επανακατοικηθεί η πόλη- γνωρίζουμε ότι ο χριστιανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης είχε εξανδραποδισθεί¹⁵, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι οι «απελεύθεροι» (και μη) σκλάβοι ήταν εν μέρει¹⁶ -τουλάχιστον- απόγονοι του χριστιανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την εποχή της άλωσης.

Το ποσοστό των νεοφερμένων στην πόλη χριστιανών το 1500/1520 δεν υπερβαίνει το 10% και τα 184 πρόσωπα¹⁷. Αν δεχόμασταν ότι οι αλλαξοπιστίες γίνονταν αποκλειστικώς μεταξύ των νεοφερμένων (ακολουθώντας τον Καθ. Mazower) -και αφαιρούσαμε τους απελεύθερους σκλάβους- τότε θα είχαμε 87 εξισλαμισμένους πρώτης γενιάς έναντι 184 μη εξισλαμισμένων, δηλαδή θα οδηγούμασταν στο παράλογο συμπέρασμα ότι ένας στους τρεις νεοφερμένους εξισλαμιζόταν, ενώ η υπόλοιπη χριστιανική κοινωνία δεν επηρεαζόταν καθόλου. Ούτως ή άλλως, όμως, η τάση εξισλαμισμού ήταν πολύ πιο έντονη από την αχνή γραμμή που ζωγραφίζει ο Καθ. Mazower.

Η διασπορά των ονομάτων επιβεβαιώνει την ομαδοποίηση. Είναι μεγαλύτερη στους παλαιότερους μουσουλμάνους παρά στους εξισλαμισμένους. Στους τελευταίους η υψηλή συχνότητα ορισμένων ονομάτων διαμορφώνει διαφορετικό τύπο ονοματολογικής κατανομής. Τέσσερα ονόματα (Yusuf, Iskender, Karayos και Ilyas) επικρατούν (29% των εξισλαμισμένων φέρουν ένα από τα 4 αυτά ονόματα), ενώ παρουσιάζουν μικρή αναλογία στις άλλες κατηγορίες του ισλαμικού πληθυσμού.

Πίνακας: Ονοματολογική κατανομή

Όνομα	Εξισλαμισμένοι	Παλαιοί κάτοικοι	Νέοι κάτοικοι
Yusuf	12%	5,5%	9%
Ilyas	9%	1,8%	3,4%
Iskender	4%	0,6%	1,4%
Karayos	4%	0%	1,8%
Άθροισμα	29%	7,9%	15,5%

Όπως φαίνεται από τον πίνακα, ο τύπος ονοματολογικής κατανομής των εξισλαμισμένων διαφέρει ουσιαστικά από εκείνον των παλαιών κατοίκων και λιγότερο από εκείνον των νέων κατοίκων (πιθανή ένδειξη για την ύπαρξη κάποιας αναλογίας εξισλαμισμένων ανάμεσα στην τελευταία αυτή κατηγορία).

Η αναλογία των προσήλυτων στο κατάστιχο του 1500/1520 είναι αξιοπρόσεκτα υψηλή σε ορισμένες συνοικίες: Στη συνοικία Εσκή Τζουμά (Αχειροποίητος) το ποσοστό των προσήλυτων ανερχόταν σε 24% του μουσουλμανικού αρσενικού πληθυσμού, κυρίως λόγω του αριθμού των απελεύθερων σκλάβων. Επί 86 μουσουλμάνων, οι 21 ήταν πιθανώς προσήλυτοι, εκ των οποίων 4 «εξισλαμισμένοι» και 17 απελεύθεροι σκλάβοι. Στην περιοχή του ευκτήριου οίκου του Μουσταφά Καζάζ (Χορ-Χορ) η αναλογία έφτανε το 25%. Από τους 88 μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής, οι 22 φέρουν ίχνη αλλαξοπιστίας: 13 «γιοι του Αμπντουλλάχ», 2 «εξισλαμισμένοι» και 8 απελεύθεροι δούλοι. Ίσως μία περίπτωση στη συνοικία αυτή προδίδει το λόγο του εξισλαμισμού. Μετά τον «εξισλαμισμένο Κασίμ» καταγράφεται ο «Κασίμ γαμπρός του Κασίμ». Καταλαβαίνουμε ότι ο «εξισλαμισμένος Κασίμ», ο πεθερός, είχε μια κόρη που παντρεύθηκε με τον Κασίμ τον γαμπρό. Αν ο γάμος έγινε μετά τον εξισλαμισμό του πατέρα, τότε απλώς συνοδεύθηκε με γαμήλια στρατηγική εισόδου στη μουσουλμανική κοινωνία, αλλά τότε η ταυτωνυμία πεθερού και γαμπρού θα πρέπει να ερμηνευθεί ως σύμπτωση. Πιθανότερο φαίνεται ο γάμος να προηγήθηκε της αλλαξοπιστίας και να την επιτάχυνε, αν απομόνωσε τον πατέρα από το χριστιανικό περιβάλλον και τον ανάγκασε να ενσωματωθεί στην ισλαμική κοινότητα, παίρνοντας, μάλιστα, το όνομα του γαμπρού του.

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι συνοικίες με χαμηλό ποσοστό εξισλαμισμένων είναι εκείνες με υψηλό ποσοστό νεοφερμένων μουσουλμάνων. Τη διαπίστωση αυτή συνδέουμε με το γεγονός ότι το 1500/1520 ο μουσουλμανικός πληθυσμός κάθε συνοικίας αποτελούνταν από δύο διαφορετικές ομάδες. Η πρώτη περιλάμβανε τους απογόνους του πρώτου κύματος αποικισμού από τα Γιαννιτσία, περί το 1430, οι οποίοι αναγνωρίζονταν στα φορολογικά κατάστιχα με τα πατρωνυμικά τους. Η δεύτερη τους νέους κατοίκους της πόλης¹⁸. Στην πρώτη κατηγορία θα έπρεπε να προστεθούν οι απόγονοι των επόμενων ρευμάτων (π.χ. αυτών που καταγράφηκαν στο κατάστιχο του 1478 με τρόπο που δείχνει ότι ήταν νέοι, τότε, στη Θεσσαλονίκη). Παράδειγμα η συνοικία Σιναντζούκ. Από τους 36 μουσουλμάνους κατοίκους της, οι 5 ήταν εξισλαμισμένοι (ποσοστό 14%): 1 απελεύθερος σκλάβος, 1 γιος του Αμπντουλλάχ, ο αδελφός του, ο «εξισλαμισμένος» Χαντάρ και ο γιος του. Όμως, από τους

υπόλοιπους 31 μουσουλμάνους κατοίκους, οι 14 ήταν νεοφερμένοι, διότι αναγνωρίστηκαν από το επάγγελμά τους και όχι από το πατρώνυμό τους. Έτσι, η αναλογία εξισλαμισμένων και παλαιότερων μουσουλμάνων ήταν λιγότερο από 1:3. Πρέπει, όμως, να ληφθεί υπ'όψη ότι μεταξύ των παλαιότερων μουσουλμάνων της συνοικίας περιλαμβάνονταν, πιθανότατα, και οι μη αναγνωρίσιμοι απόγονοι των 4 «γιων των απίστων» του κατάστιχου του 1478. Άρα, ακόμη και σε μια συνοικία που φαινομενικά παρουσιάζει χαμηλή αναλογία εξισλαμισμένων, η πραγματική αναλογία τους στον παλαιότερο πληθυσμό της συνοικίας πλησιάζει το ένα τρίτο.

Στη συνοικία Κασιμέ (Αγίου Δημητρίου), επί 62 μουσουλμάνων έχουμε 10 παλαιούς κατοίκους, 7 εξισλαμισμένους και 35 νεοφερμένους. Γνωρίζουμε τι συνέβη στη συνοικία αυτήν στην περίοδο ανάμεσα στο 1478 και στο 1500/1520: Το ήμισυ των χριστιανών κατοίκων μετεγκαταστάθηκε σε άλλες συνοικίες της Θεσσαλονίκης¹⁹, καθώς η περιοχή κατακλυζόταν από νέους μουσουλμάνους. Φαίνεται ότι οι νέοι κάτοικοι ήταν λιγότερο ανεκτικοί προς τους χριστιανούς. Αν πράγματι οι εξισλαμισμένοι προέρχονταν από τους παλαιούς κατοίκους, τότε η σύνθεση των παλαιότερων κατοίκων της συνοικίας είχε ως εξής: 10 μουσουλμάνοι, 30 χριστιανοί και 7 εξισλαμισμένοι.

Το συμπέρασμά μας είναι ότι η διαπίστωση του Καθ. Mazower ότι «σχετικά λίγοι Χριστιανοί (ή Εβραίοι) με οικογένειες στη Θεσσαλονίκη φαίνονται να εγκατέλειψαν την πίστη τους ... δέκα περιπτώσεις το χρόνο» αντιφάσκει προς γνωστές και δημοσιευμένες πηγές. Η ανάλυση των στοιχείων -με βάση τον τρόπο αναγνώρισης των κατοίκων της πόλης και τα ονόματά τους- μας επιτρέπει να αντιληφθούμε γιατί «ο ορθόδοξος κλήρος ανησυχούσε πάντοτε πολύ». «Ανησυχούσε» τόσο πολύ ώστε να πληρώσει φόρο αίματος, με αρκετά θύματα. Είχε, ασφαλώς, δίκαιο είτε μπορούμε να το αντιληφθούμε είτε όχι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, [Harper Collins Publishers], London 2004.
2. Αυτόθι, 87-88.
3. Μετάφραση και υπογραμμίσεις του γράφοντος. Ο συγγραφέας παραπέμπει στη μελέτη του E. Ginio «Childhood, mental capacity and conversion to Islam in the Ottoman State», *Byzantine and Modern Greek Studies* 25 (2001) 90-119. Ασφαλώς, οι πηγές για τους εξισλαμισμούς είναι πολλές. Η αναφορά στη μελέτη της M. Anastassiadou, «Des musulmans venus d'ailleurs: les files de Abdul-lah' dans la Salonique du XIXe siecle» *Anatolia Moderna* IX (2000) 113-171 είναι αναχρονιστική, διότι αφορά τον 19^ο αιώνα.
4. H. Lowry, «Portrait of A City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) In the Year 1478», *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, τόμος Β', Αθήναι 1980-1981, 254-293. Αναδημοσιεύτηκε στο H. Lowry Jr, *Studies in Deftology, Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, (The Isis Press), Istanbul 1992, 65-100. Οι υποσημειώσεις από την επανέκδοση.
5. Αυτόθι, 98.
6. H. Lowry, «When Did the Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Registers, 1478-1613», *The Jews of the Ottoman Empire* [The Darwin Press Inc., Princeton, New Jersey in cooperation with the Institute of Turkish Studies Inc., Washington D.C.] 205, 207.
7. *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae*, XVI-III, (editit et comentarium fecit Bistra A. Cvetkova), «Fragment de registre detaille des habitants de Salonique, datant du debut du XVIe s.», *Izvori za Bulgarskata Istorija*, 16: *Turski Izvoru za Bulgarskata Istorija*, III (=Faksimileta), Sofjija (Bulgarska Akademija na Naukite), 1972, 383-405.
8. B. Δημητριάδης, «Ο Κανουναμέ και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525», *Μακεδονικά* 1979, 328-376.
9. E. Χεκίμογλου, «Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου μετά το 1478: Απόπειρα χρονολόγησης του «Κανουναμέ των αρχών του 16^{ου} αιώνα» βάσει του περιεχομένου του», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 11 (Σεπτέμβριος 2003) 99-107. Του ίδιου, «Συμπληρωματικά στοιχεία για τη χρονολόγηση του «κανουναμέ» της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (Δεκέμβριος 2003) 175-177.
10. Στον κατάλογο υπάρχουν 3 πρόσωπα που ονομάζονται Αμπντουλλάχ. Ίσως 2-3 από τους «γιους του Αμπντουλλάχ» δεν ήταν προσήλυτοι.
11. Στο κατάστιχο δεν μνημονεύονται «σκλάβοι», παρά μόνον οι απελεύθεροι. Αν υπήρχαν 145 απελεύθεροι, ο αριθμός εκείνων που παρέμεναν σκλάβοι δεν θα ήταν μεγαλύτερος;
12. Ο μουσουλμάνος που γεννιόταν ελεύθερος δεν μπορούσε να γίνει σκλάβος.
13. Η καταμέτρηση του γράφοντος. Δεν περιλαμβάνει τους γιους των εξισλαμισμένων ούτε τους «σκλάβους» (βλ. την επόμενη σημείωση), άρα το πραγματικό ποσοστό είναι υψηλότερο.
14. Χωρίς να αποκλείεται η εβραϊκή, δεδομένου ότι είχε ήδη αρχίσει η εγκατάσταση Εβραίων στη Θεσσαλονίκη. Πάντως, στα σποραδικά διαθέσιμα στοιχεία δεν προκύπτει τάση εξισλαμισμών των εβραίων προσφύγων τα πρώτα αυτά χρόνια. Άλλωστε, είχαν γίνει πρόσφυγες ακριβώς για να διατηρήσουν την ιουδαϊκή θρησκεία τους.
15. Ιωάννης Αναγνώστης, *Διήγησις περί της τελευταίας αλώσεως της πόλεως Θεσσαλονίκης*, [έκδ. Γ. Τσάρα], Θεσσαλονίκη 1958, 54.
16. Από τους απελεύθερους σκλάβους εξαιρείται σαφώς από την υποψία αυτή μόνον ο «Αχμέτ ο αράπης».
17. Επί 1.772 αρσενικών ονομάτων, 138 αναγνωρίζονται με το επάγγελμα, 33 είναι ξένοι και 13 αναγνωρίζονται ως γαμπροί.
18. Αυτόθι, 93, κατ' αναλογία.
19. E. Χεκίμογλου, «Η τύχη των κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Δημητρίου», *ό.π.*, 104-105.